

**MECANISME DE ADAPTARE ÎN LIMBA ROMÂNĂ
A CÂNTĂRILOR DOXASTARULUI
LUI IACOV PROTOSALTUL (APROX. 1740–1800)
ÎN VERSIUNEA LUI VISARION DE LA NEAMȚ
(1794–1844)**

Drd. AUREL-ȘTEFAN ȘTEFAN

Universitatea Națională de Muzică București

Aurel-Ștefan ȘTEFAN este profesor de Religie și Educație muzicală la Școala Gimnazială Nr. 1 Poiana, Jud. Dâmbovița. A absolvit Facultățile de Teologie și Pedagogie Muzicală, precum și studiile de Master, specializarea „Culturi muzicale religioase”. Din 2017 este doctorand al Universității Naționale de Muzică București, sub coordonarea prof. univ. dr. habil. Nicolae Gheorghită. În perioada 2009-2011, a ocupat funcția de artist liric în Corul Academic al Filarmonicii „Muntenia” din Târgoviște, continuând apoi în corala *Appassionato*, iar începând cu anul 2010 colaborează cu Ansamblul cameral de muzică veche „Anton Pann”, ca solist vocal și instrumentist.

REZUMAT

Prezentul articol urmărește o secțiune din activitatea de translatăre a repertoriului muzical de influență bizantină propusă de Visarion de la Neamț. Este conceput în două secțiuni: prima tratează viața, activitatea și mediul în care a activat Visarion, iar cea de-a doua propune o analiză comparativă din punct de vedere morfologic și sintactic a *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul în viziunea lui Visarion de la Neamț. Pentru început, este proiectat cadrul istorico-muzical al epocii premergătoare compozitorul nemțean, perioadă marcată de transformări ce au ilustrat o nouă viziune în domeniul muzicii ecleziastice. De asemenea, am încercat să creionez autoritatea mediului monastic nemțean în promovarea artei muzicale bizantine prin valorificarea repertoriului. Prima parte a articolului se încheie prin prezentarea unor date biografice, a personalității complexe și a competențelor sale în domeniul muzical. În cea de-a doua parte am prezentat anumite procedee de adaptare a cântărilor *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul în versiunea lui Visarion de la Neamț. Primul pas l-a constituit identificarea deosebirilor lingvistice care stau la baza diferențelor de tratare muzicală. În continuare, am identificat anumite tehnici de traducere a acestor cântări în limba română pe care le-am prezentat, oferind și exemple muzicale pentru o mai bună înțelegere.

Cuvinte cheie: doxastar, notație, românire, analiză.

Introducere

Repertoriul actual al muzicii ecleziastice de rit ortodox constituie parte esențială a tradiției, culturii și spiritualității liturgice românești, păstrat și transmis până în contemporaneitate prin aportul unor personalități bine-cunoscute: Macarie Ieromonahul (aprox. 1770-1836), Anton Pann (1796-1854), Ghelasie Basarabeanul (aprox. 1800-1855), Dimitrie Suceveanu (1813-1898), Visarion Protopsaltul (1794-1844), Nectarie Vlahul (1804-1899) etc.

Studiul de față investighează traducerea și adaptarea în limba română a repertoriului *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul, „românire” realizată de unul dintre „clasicii” muzicii bisericești de tradiție bizantină din Moldova – Visarion Protopsaltul de la Mănăstirea Neamț.

Context liturgic și cultural-istoric

Secolul al XVIII-lea postbizantin este o epocă bogată în ceea ce privește activitatea componistică psaltică, cu radicale schimbări la nivelul stilisticii acestei muzici. Este epoca în care au loc încercări de prescurtare a repertoriului din „vechiul stil” potrivit cerințelor liturgice și estetice ale Patriarhiei Ecumenice, ambele stiluri – *vechi* și *nou* – coexistând în practica Bisericii vremii¹. Putem vorbi, astfel, de un interval de timp în care s-au căutat noi mijloace tehnice care să corespundă noii viziuni în acțiunea de „prescurtare” și de notare analitică a muzicii bizantine².

În Țările Române, această perioadă este marcată de o dezvoltare a artelor, în general, grație viziunii domnitorului Constantin Brâncoveanu (1688-1714), în a cărui domnie s-a derulat o adevărată reformă în ceea ce privește impunerea limbii române în cult³, reformă cu evidente și reale consecințe pentru cultura psaltică românească. Elanul reformator se simte și în Moldova, în a doua jumătate a secolului, prin apariția Școlii muzicale de la Neamț, care, sub influența

---

¹ Gregorios T. Stathis: „« The Abridgements» of Byzantine and Post-Byzantine Compositions”, în: *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age grec et latin*, no. 44 (1983), p. 18.

² Anton Pann, *Bazul Teoretic și Practic al Muzicii Bisericești sau Gramatica Melodică. Tipărit într-o sa tipografie de muzică bisericească*, București, 1845, p. XVIII-XL.

³ Trebuie amintită activitatea lui Antim Ivireanul, arhiepiscopul adus de Brâncoveanu în Țara Românească și care este autorul de drept al acestei acțiuni. Vezi: Pr. Conf. Dr. Ion Stoica, Drd. Ștefan Nuică, *Învățătura ortodoxă (dogmatică) și morala autentic creștină, oglindite în viața și opera marelui ierarh cărturar, Sfânt și Martir Ortodox, Antim Ivireanul*, în: *Sf. Ierarh Antim Ivireanul – misionar și om de cultură în slujba Bisericii și a neamului românesc*, Editura Arhiepiscopia Târgoviștei, 2016, p. 47; Gabriel Ștrempel, *Introducere*, în: *Antim Ivireanul, Opere*, Editura Minerva, București, 1972, p. XXXV-LIX; Ion Georgescu, „Antim Ivireanul și locul lui în cultura poporului român”, în *B.O.R.*, an LXXXIV, nr. 9-10, 1966, p. 968; Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Tipografia Neamul Românesc, Vălenii-de-Munte, 1909, p. 10.

paisianismului¹, cunoaște un reviriment reflectat și în arta muzicală psaltică². Pentru spațiul cultural și monastic românesc, Mănăstirea Neamț a constituit un centru important de păstrare și transmitere a valorilor liturgice și, în mod special, a cântării bisericești, prin reprezentanții ei de seamă, Iosif Protopsaltul (Orbul), Macarie Protopsaltul, Calinic și Dorothei Iordachiu, Visarion Protopsaltul.

Dintre muzicienii enumerați mai sus, Visarion Protopsaltul a fost cel mai important reprezentant al Școlii muzicale de la Neamț și ucenic al lui Iosif Protopsaltul și a cărui operă a tălmăcit-o în noua notație³. Datele sale biografice le aflăm dintr-o tipăritură din 1817: s-a născut în 1794, la 15 ani intră în monahism, devenind preot în 1824; moare la vârsta de 50 de ani, în 1844⁴.

În cercetarea de față investigăm una dintre adaptările în limba română făcute de Visarion, anume *Doxastarul*⁵ lui Iacov Protopsaltul⁶, codex ce se găsește la Biblioteca Mănăstirii Neamț, la cota 12. Existența acestei colecții, deși nu a avut o circulație largă în practica liturgică autohtonă, este, totuși, dovada unei posibile utilități la nivelul cultului în cadrul mănăstirii sau chiar în activitatea pedagogică.

Mecanisme de traducere și adaptare a textelor liturgice ale *Doxastarului*

Cele mai multe cântări ale repertoriului *Doxastarului* lui Iacov Protopsaltul sunt compuse în ebul II plagal, mod cromatic construit pe treapta *Re/Pa*, structură ce se evidențiază prin utilizarea a două secunde mărite: *Mib/Vu* ρ - *Fa#/Ga* σ și *Sib/Zo* ρ - *Do#/Ni* σ ⁷. Frecvența destul de ridicată a cântărilor în ebul II plagal nu

---

¹ Curent de reînvioreare spirituală ce și-a primit numele de la inițiatorul său, ieromonahul Paisie Velicicovski (1722-1794).

² Gheorghe Ciobanu, „Cultura psaltică românească în secolele al XVII-le și al XVIII-lea”, în: *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, vol. I, Editura Muzicală, București, 1974, p. 303.

³ *Dicționar de muzică bisericească românească*, Editura Basilica, București, 2013, pp. 854-855.

⁴ Vasile Vasile, *Mănăstirea Neamț – străveche vatră de cultură muzicală*, Editura Doxologia, Iași, 2015, p. 392.

⁵ *Doxastarul* este o colecție de cântări destinate cultului divin, mai precis serviciului Vecerniei, Litiei, Stihovnei și Utreniei. Etimologic, termenul derivă din grecescul *δόξα* (*slavă*) și denumește acele cântări care urmează după stihiri și care, din punct de vedere imnografic, sintetizează elementele principale ce privesc sărbătoarea sau sfântul în cinstea cărora este alcătuită. Dicționarele de specialitate denumesc *Doxastarul* acel volum de muzică religioasă care adună cântările numite *δοξαστικά* ce se intonează în duminicile, sărbătorile și comemorările sfinților unui an bisericesc. Pentru detalii, vezi *Dicționar de termeni muzicali*, Editura Științifică și Pedagogică, București, 1984, p. 149; Π. ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΙΧΑΛΙΔΗΣ, ΛΕΞΙΚΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ «Ματ», 2001, p. 38. ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, 2005, p. 62.

⁶ Interpret, compozitor din secolul al XVIII-lea, atestat ca protopsalt la Constantinopol din 1798 până la moartea sa; vezi Christos Patrinelis, „Protopsaltae, Lampadarii and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453-1821)”, în: *Studies in Eastern Chant*, vol. III (1973), pp. 155-156.

⁷ Vorbind de structuri muzicale modale, trebuie precizat că în melodica bizantină eburile pot fi transpuse pe orice treaptă. Chiar dacă ebul II plagal este un mod ce se construiește pe treapta *Re/Pa*,

este o opțiune a compozitorului, ci doar respectarea însemnărilor din cărțile de cult din care sunt preluate textele liturgice¹. Astfel, în această lucrare, demersul analitic, aplicat numai cântărilor compuse în acest mod, este gândit pe următoarele planuri:

- ✓ compararea textelor cântărilor grecești cu corespondentele lor din cărțile de cult grecești;
- ✓ compararea textelor cântărilor românești cu textele liturgice de limbă greacă;
- ✓ analiza muzicală a cântărilor românești cu originalele grecești, unde am urmărit identificarea unor mecanisme și tehnici de „românire”.

Analiza lingvistică

Primul pas în examinarea repertoriului a fost studierea textelor liturgice și observarea unor deosebiri care au produs diferențele de natură melodică. Comparând textele repertoriului de limbă greacă cu corespondentele lor din cărțile de slujbă grecești, am observat că în multe cântări sunt omise sau înlocuite unele cuvinte sau expresii, acestea fiind singurele deosebiri întâlnite. De exemplu, în cântarea *Τερεῦς ἐννομώτατος*, cuvântul *αυτον* este înlocuit în partitură cu *Θεόν*, iar adjectivul pronominal *σου* precum și expresia *και πόθω* apar doar în textul liturgic.

În urma traducerii, un procedeu remarcat este inversiunea, care are efecte în privința topicii și în același timp și în sfera stilisticii. Un exemplu elocvent îl găsim în cântarea *Σήμερον ὁ τοῖς νοεροῖς* [Astăzi, Cel ce se odihnește], unde cuvântul *Θεός* – *Dumnezeu* se situează în contexte muzicale diferite în fiecare dintre cele două variante, română și greacă. Tot astfel, în cântarea *Τὰς μυστικὰς*, există astfel de procedee, Visarion începând textul cu un complement, în acest caz *Pe trâmbițele*, spre deosebire de textul original care începe cu un atribut, *tainicele* [*Τὰς μυστικὰς*].

Un alt punct de vedere în ceea ce privește această analiză este ilustrat de succesiunea accentelor și silabelor. Autorul nemțean respectă normele lingvistice și plasează accentele pe silabele corespunzătoare, chiar dacă modifică traiectul melodic. Un exemplu elocvent este redat în cântarea închinată Sfântului Sava, unde cuvintele *Cuvioase părinte* (*Cu-vi-oa-se pă-rin-tel* *Ἐ-σι-ε Πά-τερ*)² sunt ușor brodate melodic pentru a asigura transferul accentelor melodice pe accentele tonice.

---

totuși el poate fi transpus pe orice altă treaptă, respectându-se șablonul diastematic. Acest raționament se aplică tuturor modurilor psaltice.

¹ Textele sunt preluate din cărțile de cult numite Minei, Triod și Penticostar. Primul este folosit în cea mai mare parte a anului, în timp ce Triodul și Penticostarul sunt utilizate în preajma sărbătorii Învierii Lui Hristos, una înainte, iar cealaltă, după.

² În limba greacă, silabele se socotesc de la sfârșitul cuvântului, astfel că silaba de început a unui cuvânt nu este obligatoriu prima. În ceea ce privește cuvântul *Ἐσιε*, silaba de început este, de fapt, a treia.

b)

a) Ms. gr. Iviron 2007, f. 98r
 b) Ms. rom. BN 12, f. 86v

Exighisirea/transcrierea analitică a unor mici pasaje melodice

Una dintre caracteristicile tehnicii de adaptare a cântărilor în limba română este transcrierea analitică a unor formule melodice, spre deosebire de variantele grecești unde întâlnim un limbaj muzical mult mai sintetic. Acest tip de scriere mai concis, spre deosebire de cel dezvoltat, oferă celui care cântă multiple posibilități de interpretare a melodiei. Urmărind această metodă de „românire” observăm în repertoriul nemțean că autorul preferă să dividă structurile temporale în secțiuni mai mici, crescând, astfel, numărul de neume. Creșterea numărului de neume duce inevitabil la înmulțirea duratelor de jumătate de timp, discursul muzical devenind mult mai ofertant din punct de vedere al ornamentării.

a)

b)

- a) Ms. gr. Iviron 2007, f. 31r
 b) Ms. rom. BN 12, f. 39v

Repetarea înălțimilor sunetelor precedente

Acest procedeu este des întâlnit în cântările „românite” de Visarion Nemțeanul în situația în care numărul de silabe din textul românesc este mai mare decât în cel grecesc, în urma traducerii. În încercarea de a modifica cât mai puțin arhitectura melodică originală, Visarion adaugă timpi corespunzători duratelor neaccentuate prin repetarea înălțimii sunetului anterior și le poziționează înaintea formulei melodice pe care dorește să o aplice.

- a) Ms. gr. Iviron 2007, f. 33r
 b) Ms. rom. BN 12, f. 40v

Inserarea unor broderii superioare și inferioare

Din punct de vedere muzical, broderia este definită ca „notă de ornament”¹ și este folosită pentru agrementarea discursului muzical, fără a-i modifica sensul². În muzica bizantină, astfel de procedee sunt des întâlnite, mai ales în practică, fiind apanajul interpreților, și mai puțin consemnate explicit în partituri. Ele sunt des executate, însă compozitorii le consemnează în cântări numai atunci când doresc să propună o anumite modalitate de interpretare. Comparând cu originalul grecesc, se constată că autorul nemțean introduce asemenea procedee în urma „traducerii” pentru a oferi culoare liniei melodice și, de ce nu, propria sa versiune interpretativă. Atât broderiile superioare cât și cele inferioare sunt gândite pe unități de doi sau trei timpi și executate prin salturi de difonie (în cazul celor superioare) sau prin mers descendent (în cazul celor inferioare).

Broderie superioară:

- a) Ms. gr. Iviron 2007, f. 136v
 b) Ms. rom. BN 12, f. 112r

¹ Academia Română, Institutul de Istoria Artei – „G. Oprescu”, *Dicționar de termeni muzicali*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Enciclopedică, București, 2010, p. 84.

² *Ibidem*, pp. 409-410.

Broderie inferioară:

a) το - ον τι -
το - ον τι

b) E - el nă -
E - el nă -

a) Ms. gr. Iviron 2007, f. 136v

b) Ms. rom. BN 12, f. 112r

Concluzii

Cele două versiuni ale *Doxastarului*, în originalul de limbă greacă al lui Iacov Protopsaltul și traducerea „românită” a lui Visarion Protopsaltul, sunt mărturii sonore consemnate peste timp ale practicilor muzicale și liturgice de secolele XVIII – prima jumătate a secolului XIX din Principatele Române și Constantinopol. Analiza a încercat să reliefeze nu numai mecanismele de traducere, adaptare și „românire” a acestei clase de cântări postbizantine, ci, în același timp, a dezvăluit particularitățile zonale și chiar individuale de interpretare ale Școlii nemțene și, în particular, maniera de transcriere a lui Visarion Protopsaltul, lucru extrem de important pentru înțelegerea transformărilor semiografice, stilistice și liturgice de la cumpăna veacurilor XVIII-XIX, în zonele urbane și monastice ale lumii ortodoxe de la nord de Dunăre.

BIBLIOGRAFIE

Surse manuscris

- Ms. gr. 2007 (*Doxastar*, 1827), Biblioteca Mănăstirii Iviron
- Ms. rom. 12 (*Doxastar*, sec. XIX), Biblioteca Mănăstirii Neamț

Publicații

Studii și cărți

CIOBANU, **Gheorghe**, „Cultura psaltică românească în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea”, în: *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, vol I, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1974, pp. 297-306

GEORGESCU, **Ion**, „Antim Ivireanul și locul lui în cultura poporului român”, în *B.O.R.*,

an LXXXIV, nr. 9-10, 1966

- IORGA, Nicolae**, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Tipografia Neamul Românesc, Vălenii de Munte, 1909
- PANN, Anton**, *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești sau gramatica melodică*, București, 1845
- PATRINELIS, Christos**, "Protopsaltae, Lampadarii and Domestikoi of the Great Church during the post-Byzantine Period (1453-1821)", în: *Studies in Eastern chant*, vol. III, 1973, pp. 141-170.
- STATHIS, Gregorios T.**, „The «Abridgements» of Byzantine and Post-Byzantine Compositions”, în: *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age grec et latin*, no. 44 (1983), pp. 16-38;
- TOICA, Ion, NUICĂ, Ștefan**, *Învățătura ortodoxă (dogmatică) și morala autentic creștină, oglindite în viața și opera marelui ierarh cărturar, Sfânt și Martir Ortodox, Antim Ivireanul*, în: *Sf. Ierarh Antim Ivireanul – misionar și om de cultură în slujba Bisericii și a neamului românesc*, Editura Arhiepiscopia Târgoviștei, 2016
- ȘTREMPEL, Gabriel**, *Introducere*, în: *Antim Ivireanul, Opere*, Editura Minerva, București, 1972, pp. XXXV-LIX
- VASILE, Vasile**, *Mănăstirea Neamț – străveche vatră de cultură muzicală*, Editura Doxologia, Iași, 2015

Enciclopedii – Lexicoane

- * * *, *Dicționar de termeni muzicali*, Academia Română, Institutul de Istoria Artei – „G. Oprescu”, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Enciclopedică, București, 2010
- * * *, *Dicționar de muzică bisericească românească*, Basilica, București, 2013
- * * *, *Λεξικόν της Ελληνικής Εκκλησιαστικής Μουσικής*, Κουλτούρα, 2005
- MIXAIIΔHC, Π.**, *Ανδρεας, Λεξικό Βυζαντινής Μουσικής*, Εκδοσεις «Ματι», 2001